

Kultuurisemiootika uurimine Nõukogude Liidus

On tuntud fakt, et nõukogude semiootikauuringutel on olemas oma, euroopalikust arengust täiesti eraldi seisev ajalugu.¹⁴ Semiootika eelkäijatest suurkujud olid kirjandusteoreetikud kuni Mihhail Bahtini ja Juri Lotmanini), mis ühtlasi kindlustas, et uuritakse kultuuri üldisi küsimusi.

Nõukogude semiootikute uue põlvkonna liikmed lõpetasid 1962. aastal ülikooli enamasti lingvisti ettevalmistusega. See ei tähendanud üksnes seda, et nende ettevalmistus oli teiselaadne, vaid ka seda, et nende vaated põhinesid teistsugustel teoreetilistel ja metodoloogilistel alustel, nimelt mõjutasid neid strukturalistliku keeleteaduse tookord veel uued ja formeeruvad ideed. Nõukogude semiootikat tavatsetakse üldiselt nimetada Moskva-Tartu semiootikakoolkonnaks, ning kui moskvalased on pigem strukturalistliku keeleteaduse järgijad, siis Juri Lotmani ümber koondunud Tartu ja Leningradi teadlased jätkasid pigem kirjanduslike formalistide traditsioone. Huvitav on see kahesus ka ajaloolisest vaatenurgast, sest see justkui taastekitab vana, sajandeid kestnud kahesuse, mis on vene kultuuri iseloomustanud algusest peale, nagu sellele on vaimukalt osutanud ühes oma teadusartiklis Boris Uspenski (Uspenski 1987: 21, ung 1988). Nimelt, et ajaloo käigus on Vene riigil alati olnud kaks keskust, üks poliitiline ja teine vaimne: 12. ja 13. sajandil Kiiev ja Novgorod, hiljem Vladimir ja Novgorod, 14. sajandist Moskva ja Novgorod, 18. sajandist Moskva ja St. Peterburg, lõpuks Moskva ja Leningrad. Nõukogude semiootikas osutus see kaksiklus väga produktiivseks, sest kaks nägemust mõju-

¹⁴ Nõukogude semiootika ajaloo juurde vt: Meletinski & Segal 1973, Ivanovi 1976. aasta monograafia ning üksikasjaliku bibliograafiaga Hoppál 1977c, eraldi semiootilise käsitusega mütoloogiauuringutest Hoppál 1975b. Üldiselt nõukogude semiootikast Róka 1977. Kuna nõukogude teadlaste artiklid ilmusid enamasti tänapäeval raamatuharuldusteks muutunud väljaannetes, juhiks tähelepanu mõnele inglise keeles välja antud valikkogumikule: Maranda (toim) 1974, Baran (toim) 1976, Lucid (toim) 1977, Matejka *et alii* (toim) 1977, Eimermacher (toim) 1987.

Hea bibliograafiline ülevaade esimese pooleteise aastakümne teostest: Eimermacher & Shishkoff 1977. Koolkonna ajaloost on andnud ülevaate Tšernov Tartu-Moskva semiootikakoolkonna 25. aastapäeval peetud mälestusistungil, ning Voigt 1988.

tasid üksteist vastastikku, või siis kritiseerisid üksteise seisukohti. Nõukogude semiotikute rühm laiendas oma uurimusterangi kogu kultuurile, nende oma määratluse järgi huvitas neid kultuurisemiotika. Kuigi nad ei kasutanud kunagi etnosemiotika nimetust, ütles V. Ivanov 1986. aasta lõpus nende ridade kirjutajale Moskvas isikliku vestluse käigus, kui küsisin ta käest Moskva-Tartu koolkonna ja selle väljakujunemise kohta, ning selle kohta, miks valis nõukogude koolkond etnosemiotika asemel kultuurisemiotika termini, järgmist:

Me kõik tundsimme huvi etnosemiotika vastu, aga mitmed meist soovisid rohkem tegelda vene kultuuri hilisemate perioodide uurimisega, ehk siis huvitas neid kultuuritervik. Muidugi näiteks Toporov ja ma ise tegelesime palju mütoloogiaga, kuid meie huvi tõmbasid endale pigem mitmekülgsemad küsimused, nii Lotman kui ka mina tegelesime ka filmi ja massikommunikatsiooniga. Meile oli oluline probleem, mil moel peab uurima keerulisi ja väga kõrgelt arenenud märgisüsteeme, sest see annab võimaluse võrdluseks lihtsamate süsteemidega. Meie lähenemine on niisiis just vastupidine Lévi-Straussi omale, sest meie liigume keerulisemalt lihtsama poole, mitte vastupidi. Prantsuse teadlase viimane töö D'etnologie de l'histoire, ning ka Leach ja Sahlin püüdsid mõista müüti, nagu oleks see mingisugune ajaloo jäädvustamine, ajalugu aga kui müüdi üht vormi. Ajalookirjutus on müüdi jätkamine, nagu seda kirjutab Leach, ja nagu seda kirjutab Toporov palju aastaid tagasi. Varem liiguti ajaloo ja kultuuriajaloo suunast etnoloogia poole, nüüd etnosemiotikas etnoloogia suunast ajaloo mõistmise poole. Kakskümmend viis aastat tagasi, esimesel semiotikakonverentsil näiteks tõi Knorozov esile, et igas ühiskonnas on aastaegade seotud kombesed, kevadised ja sügised kogukondlikud ritused (mõelgem kasvõi meie pühadele: 1. mai ja 7. november), niisiis ajalugu kordab ennast, ja see tähendab seda, et vaadates isegi kõige arenenumaid ühiskondi, leiame nende kõigi juures väga sarnaseid semiotilisi omadusi.

V. Ivanovi arvamuse kohaselt etnosemiotika ei kiratse, vaid see lähenemine sobib suurepäraselt arenenud ühiskondade uurimiseks ka sellepärast, et kõigis kultuurides leidub üldisi iseloomulikke jooni, ja kui kirjeldame lihtsamaid ühiskondi, on nendes kergem üles leida üldisi jooni, universaale, ja see võib paljuski aidata mõista keeruliselt korraldatud modernset ühiskonda.

Nõukogude semiootikakoolkonna tänapäeval juba üle maailma tuntud teadlased uurisid ühtviisi kultuuri niisuguseid kaugelejäävaid valdkondi nagu vene ikoonid (Uspenski 1984), müüt ja keel (Ivanov 1984), erinevate kirjaviiside semiootika (Knorozov 1986),¹⁵ käitumise etnilised stereotüübid (Baiburin 1985) ning Труды по знаковым системам 18. köites linna – St. Peterburgi kui kultuuriteksti (muude seas Toporov 1984, Lotman 1984). 1964. aastal ilmuma hakanud väljaandesarja Труды по знаковым системам uurimused hõlmavad kultuuri kogu valdkonda, verbaalseid koode just samamoodi kui kirjandust (proosat ja luulet) (Baiburin 1988), muusikat, filosoofiat, keeleteadust just niisamuti kui argimaailma nähtusi, rahvakombeid ja folklooritekste.¹⁶ Kõigil neil analüüsidel on nii eraldi kui ka koos midagi öelda etnosemiootikas, kuid kõige tähendusrikkam on vene teadlaste kultuuri semiootilise mehhanismi analüüs. Järgnevas vaatleme selle kontseptsiooni mõningaid tähtsaid punkte.

Nõukogude kultuurisemiootika ilmumist arvestatakse 1970. aastate algusest – ajast, mil ilmusid Juri Lotmani kultuuritüpoloogilised tööd (Lotman 1970, 1973). See Tartu Ülikooli õppejõud kirjutas mitu uurimust koos Moskvast elava Boris Uspenskiga, siinkohal esitame tsitaadi nende põhjapanevast teoreetilisest kirjutisest “Kultuuri semiootilisest mehhanismist”:

Kultuuri põhiline toimimine avaldub inimest ümbritseva maailma struktuuralses korralduses [---] ja see loob inimese ümber sellise sotsiaalse sfääri, mis sarnaselt biosfäärile teeb elu võimalikuks, aga mitte orgaanilise, vaid ühiskondliku elu. Selle rolli täitmise eesmärgina peab olema kultuuris üks selline struktuur, mis loob struktuuralseid šabloone. Seda funktsiooni täidab loomulik keel. [---] Sel moel ehitub inimliku kogemuse säilitamise ja edasiandmise kogu süsteem üles nõnda nagu mingi kontsentriiline süsteem, mille keskele asetuvad kõige enam silmapaistvad ja rangelt korrastatud struktuurid. Perifeeriatele lähemale asetuvad need moodustised, mille struktureeritus ei ole niivõrd silmatorkav [---] (Lotman & Uspenski 1971: 146–147).

¹⁵ Nõukogude Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudis töötas 1964. aastast nn etnilise semiootika töörühm Knorozovi, maiade kirja dešifreerija, juhtimisel.

¹⁶ Nt: Tsivjan 1978 (maja kui maailmamudel balkani folklooris); Tolstaja 1982 (jaanipäeva ja kadripäevaga seotud rahvakommete formaalne ülesehitus).

Lotman ja Uspenski määratlesid kultuuri kogukondade mittebioloogilisel teel päritava mäluna, mis väljendub keeldude ja ettekirjutuste määratud süsteemis. Need funktsioneerivad käitumist määrava programmina selle sõna küberneetilises tähenduses. Kogukond korraldab oma elukogemused selle programmi abil kultuuriks ja pärandab järeltulijatele. Semiootiline lähenemine teeb võimalikuks, et *kirjeldame kultuuri informatsiooni korraldava ühiskondliku mehhanismina [---] ja nii täidab kultuur teatud mõttes samasugust funktsiooni kogukonna vaatenurgast, mida mälu üksikisiku jaoks [---] Kultuur ise tekitab semioosi endale sobiva tüübi, mis toimib olulisel määral sisemise ühtsuse korraldajana* (Lotman & Uspenski 1973: 375).¹⁷

Siinkohal on tähtis esile tõsta tõdemust, et kultuur (kui tekst) justkui kodeerib erinevate kultuuriliste grammatikate (koodide) abil kõrgemal tasemel antud kogukonnale iseloomulikke informatsioone. Kollektiivse mäluna on see peaaegu piiritu vastuvõtuvõimega ning sellisena ühiskondliku käitumise programmide ladu. Kultuur ei pärandu niisiis mitte bioloogilisel teel, vaid traditsioonide kaudu.

Rahvuskultuuriks peetakse koodide iseloomulikke ühendusi, niisuguseid märgiühendusi, mille on üheskoos läbielatud ajaloo käigus välja kujundanud antud kogukond, rahvarühm, rahvas või rahvus. Need koodidehulgad (õigemini nende struktuurid) näitavad väga suurt järjepidevust ning nad on võimelised säilitama oma olemust väga kaua, ehk seega võib antud kultuuri karakter läbi sajandite säilitada oma iseloomuliku näo.¹⁸

Niisiis on kultuur inimühiskonna nähtuste niisugune hierarhiliselt ülesehitatud struktuur, mis teenib informatsiooni säilitamist, kuhjamist ja vahetamist (Uspenski *et alii* 1973: 1). Lühidalt on kultuur oma olemuselt üks mälu tüüpe – see on nõukogude semiootikakoolkonna üks põhilisi mõtteid (Lotman 1977, 1982) –, ning see käsitlus eristab teda kõigist teistest koolkondadest, kuigi on juba võimalik jälgida, et mõtted nagu “kultuur kui kollektiivne mälu” ilmuvad ja sobituvad mõnede Lääne-Euroopa semiootikute teostesse (Posner 1988: 172–175).

¹⁷ Teiste sõnadega ütleb sedasama Bombin (1986: 2): *Culture is the meta-systemic algorithm for human communication and behavioural control.*

¹⁸ Laiemalt vt Lotman 1973b, Lotman & Uspenski 1984.

J. Lotman ütles ühes Budapestis antud intervjuus, et võib tähele panna teatavat isomorfismi ajutöö, tekstistruktuuri ja kultuuristruktuuri vahel, niisiis selliste süsteemide vahel, mida me nimetame mõtlevateks struktuurideks. See kehtib niisuguste mehhanismide kohta, mis mitte ainult ei säilita, vaid ka tekitavad informatsiooni. Väga tähtsad on uued tõdemused, mille kohaselt kultuurisiseselt tekst edestab keelt, sest teksti on peidetud keele rekonstruktsiooniline mehhanism.¹⁹

Täiesti alusetud on arvamused, nagu oleks Moskva-Tartu semiootikakoolkond end ammendanud, et tal pole uut öelda. Aastaraamatu köited ilmuvad korrapäraselt (kuigi nende mahukus on vähenenud neljandikule endisest), uurimuste tase on üha tõusnud – on ju kakskümmend viis aastat tagasi alustanud noored tänaseks juba küpsed teadlased. Tänapäev publitseerivad end korrapäraselt Tartu köidetes T. V. Tšivjan, T. M. Nikolajeva, M. L. Gasparov, A. J. Gurevitš, E. M. Meletinski, V. N. Toporov, V. V. Ivanov, B. A. Uspenski ja teised. Vaadates läbi uuemaid köiteid, võib tõdeda, et Tartu toimetus peab oma eesmärgiks esmajoones temaatiliste köidete kokkuseadmist – nii on valminud uurimused vanast vene kultuurist, müüdi ja mütoloogia probleemidest, muusikasemiootikast, tekstiteooriast ja intertekstuaalsusest, aju asümmeetria märgiteoreetilistest küsimustest.²⁰

Moskva-Tartu rühma kultuurisemiootilised kontseptsioonid avaldavad olulist mõju tänapäevastele ühiskonnateadustele ja kultuuri-alastele uuringutele. Nende mõju on tähendusrikas, sest nõukogude kultuurisemiootika püüdis lõppude lõpuks ühiskondlike protsesside modelleerimise, nende kirjeldamise ja sisemise mehhanismi mõistmise poole.

Seetõttu pole juhus, et mõned Ameerika teadlased, kes on ka lähemalt tutvunud vene semiootilise erialakirjandusega, peavad just kultuurilise teksti semiootilise teooria väljatöötamist Moskva-Tartu koolkonna tähtsaimaks tulemuseks, nimelt rahvusliku koosseisu, tänase modernse elu ja etnilise kultuuri tekstide mõistmises (Winner & Portis 1979, 1983, 1984). Ja see on punkt, kus nõukogude uurimistöö puutub kokku ameerika omaga.

¹⁹ Vestluse tekst ilmus väljaande *Élet és Irodalom (Elu ja Kirjandus)* 1984. aasta 9. novembri numbris. Seda tugevalt keele-keskset käsitlust kritiseerib koolkonna tänapäeval juba Pariisis elav liige Oguibenin (1979, 1981).

²⁰ Eriti huvitavad on Ivanovi 1986. aasta seisukohad. Tasub võrrelda nõukogude autorite töid Ameerikas ilmuva ajakirja *Zygon* sarnase tematikaga numbriga 21: 9.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm